

การศึกษาเพื่ออนุรักษ์และพัฒนา

แหล่งท่องเที่ยวทางด้านกายภาพประเภทวัด : วัดในภาคอีสาน

อรศิริ ปาณินท์

วีระ อินพันธ์

บุวิทย์ สุธงษา

สาทิศ ชูแสง

เด่น วาสักศิริ

ความสำคัญของโครงการ

วัดนับเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทโบราณสถาน ที่สะท้อนให้เห็นอารยธรรมและเทคโนโลยีของชนชาติ อันเป็นแหล่งรวมที่สามารถศึกษาย้อนกลับได้ในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี วัฒนธรรม ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม รวมทั้งเชื่อมโยงความเป็นมาของวัฒนธรรมกับชุมชนและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน นอกจากนี้วัดบางแห่งยังเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยวที่ประกอบด้วยสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่สวยงามสงบ สันโดษตามลักษณะของพุทธศาสนา

ในพื้นที่ภาคอีสานของไทยซึ่งประกอบด้วย 17 จังหวัด แบ่งตามลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นภาคอีสานตอนบน ได้แก่ จังหวัดขอนแก่น เลย อุดรธานี หนองคาย สกลนคร นครพนม กาฬสินธุ์ มุกดาหาร และภาคอีสานตอนล่าง ได้แก่จังหวัด มหาสารคาม ยโสธร อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ นครราชสีมา ชัยภูมิ ร้อยเอ็ด เป็นแหล่งที่มีการตั้งถิ่นฐานเก่าแก่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และมีลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมท้องถิ่นซึ่งเกี่ยวเนื่องกับวัดและกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในวัดทั้งด้านความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา (แผนที่ 1)

วัดในภาคอีสานมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างไปจากวัดในภาคอื่นของประเทศ แบ่งตามลักษณะทางกายภาพได้เป็น 4 ประเภทหลัก คือ *วัดพระธาตุ วัดป่า วัดพื้นบ้าน และวัดร่วมสมัย* ด้วยเหตุที่วัดดังกล่าว มีลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจและเป็นแหล่งทรัพยากรการท่องเที่ยวที่สำคัญประการหนึ่งของภาคอีสาน จึงควรมีการศึกษาเพื่อเสนอแนะแนวทางการอนุรักษ์พัฒนาและปรับปรุงด้านกายภาพของวัดให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าเพื่อเอื้ออำนวยต่อการท่องเที่ยว ทั้งนี้เนื่องจากวัดซึ่งเป็นแหล่งดึงดูดนักท่องเที่ยวหรืออยู่ในรัศมีการท่องเที่ยวของแหล่งดึงดูดนักท่องเที่ยวอื่น มักมีปัญหากวให้บริการแก่นักท่องเที่ยว รวมทั้งความเหมาะสมในการใช้พื้นที่เพื่อกิจกรรมการบริการ

เป้าหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา
โครงการนี้เป็นการศึกษาเพื่อหาแนวทางการอนุรักษ์ พัฒนา และปรับปรุงด้านกายภาพของวัดในพื้นที่ภาคอีสาน ซึ่งมีศักยภาพในการท่องเที่ยวสูง นอกจากนี้ยังมีเป้าหมายที่จะศึกษาการเชื่อมโยงแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดและแหล่งท่องเที่ยวอื่น ๆ ที่ระบุไว้ในแผนพัฒนาการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย อันเป็นแนวทางในการขยายแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดให้อยู่

ในวงกว้างขึ้น โดยมีรายละเอียดของวัตถุประสงค์ของการศึกษาดังนี้

— ศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับวัดในภาคอีสาน ทั้งประเภทวัดพระธาตุ วัดป่า วัดพื้นบ้าน และวัดร่วมสมัย ในเรื่องประเภทของวัด ประวัติความเป็นมา แนวความคิดในการสร้างรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม รวมทั้งประเพณีและความเชื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับกิจกรรมในวัด

— ศึกษาปัญหาเกี่ยวกับสภาพทางกายภาพที่เกิดขึ้น โดยศึกษาครอบคลุมปัญหาด้านผังบริเวณด้านสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม และด้านองค์ประกอบในการใช้สอยทั่วไป

— เสนอแนวทางในการแก้ปัญหาและการพัฒนาวัดทางกายภาพ ซึ่งเอื้ออำนวยต่อการอนุรักษ์และแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยว

— เสนอกรณีศึกษาของวัด ซึ่งมีศักยภาพในการท่องเที่ยวสูงทั้ง 4 ประเภท โดยการออกแบบผังบริเวณและรายละเอียดขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับผังบริเวณ เพื่อเป็นตัวอย่างในการนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาวัดที่มีสภาพแวดล้อมทางกายภาพเช่นเดียวกับกรณีตัวอย่าง

— เสนอแนะการนำแนวทางการพัฒนาวัดไปใช้จริง และแนวทางในการดำเนินการ

- วิเคราะห์ เปรียบเทียบลักษณะการวางผังบริเวณของวัดภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสาน

ขอบเขตของการศึกษา

- โครงการนี้เน้นการศึกษาด้านลักษณะทางกายภาพของวัดในภาคอีสาน ซึ่งแบ่งเป็น 4 ประเภท ได้แก่ วัดพระธาตุ วัดป่า วัดพื้นบ้าน และวัดร่วมสมัย ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว กล่าวคือเป็นการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมเป็นหลัก การศึกษาเรื่องราวด้านอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเช่นสภาพทางสังคม เศรษฐกิจ ฯลฯ เป็นการศึกษาเบื้องต้นเพื่อประกอบการวิเคราะห์ข้อมูลด้านกายภาพเท่านั้น

- การกำหนดขอบเขตของพื้นที่โครงการที่จะทำการศึกษา ด้วยเหตุที่พื้นที่ภาคอีสานกว้างขวางมาก จึงได้กำหนดกลุ่มพื้นที่เฉพาะที่จะทำการศึกษาขึ้น โดยแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มซึ่งวิเคราะห์สรุปจากแผนพัฒนาการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยผนวกกับการศึกษาลักษณะของศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นลักษณะเด่นของวัดในภาคอีสาน ได้แก่ กลุ่มจังหวัดนครราชสีมา กลุ่มจังหวัดอุบลราชธานี และกลุ่มจังหวัดสกลนครและนครพนม ทั้งนี้เพื่อให้สามารถทำการศึกษาข้อมูลได้อย่าง

ละเอียดลึกซึ้งและสอดคล้องกับแผนพัฒนาการท่องเที่ยวที่กำหนดไว้

- เลือกกรณีศึกษาของวัดทั้ง 4 ประเภทจากวัดในเขตพื้นที่โครงการเพื่อดำเนินการเสนอแนะในการพัฒนาผังบริเวณและองค์ประกอบต่าง ๆ ภายในผังบริเวณทั้งสถาปัตยกรรมและภูมิสถาปัตยกรรม

ขั้นตอนและวิธีการในการศึกษา

- ศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเพื่อจัดทำโครงร่างการศึกษาและกำหนดแผนการทำงาน

- เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารเกี่ยวกับวัดต่าง ๆ ในภาคอีสาน ตลอดจนข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเช่น ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ประเพณีต่าง ๆ ฯลฯ รวมทั้งแผนพัฒนาการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย

- วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารเพื่อกำหนดพื้นที่โครงการที่จะทำการศึกษา

- เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสำรวจภาคสนาม ซึ่งเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลด้านกายภาพของวัดที่เป็นกลุ่มตัวอย่างในพื้นที่โครงการที่ทำการศึกษา โดยการตรวจสอบผังบริเวณ การบันทึกสภาพปัจจุบัน และการถ่ายภาพ

- วิเคราะห์ปัญหาทางกายภาพที่เกิดขึ้น โดยเน้นการประเมินด้านการใช้สอยซึ่งสัมพันธ์

กับสังคมและวัฒนธรรม การจัดกลุ่มกิจกรรม และการรักษาสภาพแวดล้อมเดิมไว้ และกำหนด วัดที่เป็นกรณีศึกษา

- เสนอแนะการปรับปรุงผังบริเวณของวัด ที่เป็นกรณีตัวอย่าง และออกแบบองค์ประกอบ ต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับผังบริเวณ
- จัดทำรายงานชี้แจงสมบูรณ์

ข้อจำกัดในการศึกษา

ในการศึกษามีข้อจำกัดบางประการ ดังนี้

- ด้วยเหตุที่ภาคอีสานมีพื้นที่กว้างขวางมาก ไม่สามารถทำการศึกษารวบรวมข้อมูลได้อย่างทั่วถึง จึงได้กำหนดกลุ่มตัวอย่างพื้นที่ที่จะทำการศึกษาขึ้น 3 กลุ่ม คือ 1. จังหวัดนครราชสีมา 2. จังหวัดอุบลราชธานี 3. จังหวัดสกลนครและนครพนม ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว โดยมีหลักเกณฑ์ในการกำหนดกลุ่มตัวอย่างคือ กลุ่มจังหวัดดังกล่าวสอดคล้องกับแผนพัฒนาการ ท้องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และเป็นกลุ่มจังหวัดที่ครอบคลุมตัวอย่างวัดทั้ง 4 ประเภทตามที่ระบุไว้ในวัตถุประสงค์ของการ ศึกษา

วัดในเขตโครงการ

วัดในเขตโครงการที่ดำเนินการศึกษาตามผลสรุป ประกอบด้วยวัดรวม 18 วัด ได้แก่

กลุ่มอีสานตอนบน

จังหวัดสกลนคร ทำการสำรวจและ ศึกษาวัด

- พระธาตุเชิงชุม
- วัดป่าสุทธาวาส
- วัดป่าอุดมสมพร (แผนที่ 4)

จังหวัดนครพนม ทำการสำรวจและ ศึกษาวัด

- พระธาตุพนม
- วัดพระธาตุเรณู
- วัดโพธิชัย
- วัดพระธาตุท่าอุเทน (แผนที่ 5)

กลุ่มอีสานตอนล่าง

จังหวัดนครราชสีมา ทำการสำรวจและ ศึกษาวัด

- วัดศาลาลอย
- วัดหน้าพระธาตุ
- วัดเทพพิทักษ์ปุณณาราม (แผนที่ 2)

จังหวัดอุบลราชธานี ทำการสำรวจและ ศึกษาวัด

- วัดสุปฏิหาราม
- วัดหนองบัว
- วัดหนองป่าพง
- วัดมหาวันาราม

- วัดภูเขาแก้ว
- พุทธอุทยาน
- วัดบ้านนาชาติ (แผนที่ 3)

นิยามศัพท์ที่ใช้ในการศึกษา

- วัดพระธาตุ หมายถึง วัดซึ่งเน้นความสำคัญที่องค์เจดีย์ อันเป็นปูชนียสถานที่เกี่ยวเนื่องกับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่น วัดพระธาตุเชิงชุม - วัดพระธาตุพนม ฯลฯ

- วัดป่า หมายถึง วัดอรุณวาสี ซึ่งเน้นหนักในการวิปัสสนา มีลักษณะที่ยังคงสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมท้องถิ่นไว้ เช่น วัดป่าสุทธาวาส วัดป่าอุดมสมพร ฯลฯ

- วัดร่วมสมัย หมายถึง วัดที่ได้รับการออกแบบในแนวความคิดใหม่ มิได้ยึดถือรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมแบบประเพณี หรือมีรูปแบบเป็นลักษณะงานศิลปสถาปัตยกรรมร่วมสมัย เช่น วัดศาลาลอย

- วัดพื้นบ้าน หมายถึง สิมหรือโบสถ์พื้นบ้านของอีสาน ซึ่งมีลักษณะศิลปสถาปัตยกรรมเฉพาะที่แตกต่างไปจากโบสถ์ในภาคอื่น ๆ

จากการศึกษาเพื่อหาแนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางด้านกายภาพประเภทวัด : วัดในภาคอีสาน ตั้งแต่การศึกษา

ข้อมูลระดับภาคอันเกี่ยวเนื่องกับแผนและนโยบายของการท่องเที่ยวในภาคอีสาน ลักษณะเด่นทางวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อศักยภาพการท่องเที่ยวของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัด ตลอดจนการกำหนดเป้าหมายและพื้นที่ที่จะทำการศึกษาและสำรวจทางกายภาพ จนถึงการศึกษาสภาพปัญหาจากการสำรวจทางกายภาพโดยละเอียด และได้สรุปเลือกกรณีตัวอย่างของวัดซึ่งสามารถเป็นตัวแทนของวัดประเภทต่าง ๆ ได้ 3 ประเภท คือ วัดพระธาตุเรณู วัดหนองบัวพวง และวัดศาลาลอย โดยได้เสนอแนะการพัฒนาผังบริเวณใหม่ตามสภาพปัญหาเป็นตัวอย่างแสดงโดยแผนผังเปรียบเทียบและทัศนียภาพในบริเวณที่เสนอแนะปรับปรุง เพื่อที่จะได้เป็นตัวอย่างแก่วัดที่ต้องการนำคู่มือนี้ไปปฏิบัติได้เข้าใจและเห็นภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น (แผนผังที่ 6-9 และภาพที่ 2-4) ประเด็นต่าง ๆ ที่จะนำมากล่าวสรุปมีดังต่อไปนี้

สรุปทั่วไป

1. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1.1 เพื่อให้ทราบถึงสภาพปัจจุบันและปัญหาที่เกิดขึ้นกับวัดในภาคอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาที่เกิดขึ้นทางกายภาพอันสัมพันธ์กับกิจกรรมต่าง ๆ ตามบทบาทหลักของวัด คือ

กิจกรรมศาสนาประเพณี กิจกรรมการท่องเที่ยว และกิจกรรมชุมชน

1.2 เพื่อเสนอแนะแนวทางในการพัฒนาผังบริเวณให้เหมาะสมกับบทบาทของวัดในปัจจุบันและอนาคต การพัฒนาผังบริเวณจะยึดถือแนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานในวัดเป็นจุดเด่นในการพัฒนาผังบริเวณเพื่อให้การอนุรักษ์ควบคู่ไปกับการพัฒนาโดยไม่เกิดการขัดแย้งกัน

2. วิธีการศึกษาที่สำคัญ

หลักการ ทฤษฎี และแนวความคิดต่างๆ ที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์เพื่อสรุปผลและเสนอแนะแนวทางในการพัฒนาได้ใช้หลักการและทฤษฎีในโครงร่างใหญ่เช่นเดียวกับที่อ้างอิงในคู่มือการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางด้านกายภาพ ประเภทวัดเล่มที่ 2 : วัดในภาคเหนือ อันประกอบด้วย

2.1 การวิเคราะห์ผังบริเวณวัดโดยใช้วิธีการกำหนดการใช้ที่ดินตามประโยชน์ใช้สอยหลักและการจัดพื้นที่ตามความสัมพันธ์ต่อเนือง การกำหนดเส้นทางสัญจรทุกประเภทให้เหมาะสมกับกิจกรรมและการใช้ที่ดิน

2.2 การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและศิลปกรรมโดยอาศัยหลักการและทฤษฎีอันเกี่ยวเนื่องกับการวางผังบริเวณ

2.3 การวิเคราะห์องค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรมโดยใช้ทฤษฎีและหลักการของการออกแบบภูมิสถาปัตยกรรมและลักษณะเฉพาะของสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อสรุปผลเป็นแนวทางการเสนอแนะเฉพาะพื้นที่

3. ประเด็นสำคัญที่ได้ค้นพบจากการศึกษา

3.1 สภาพปัจจุบันของวัดในภาคอีสานสามารถแยกประเภทย่อยเป็นดังนี้

– ลักษณะของวัดจำแนกได้เป็น 4 ประเภท คือ วัดพระธาตุ วัดป่า วัดซึ่งมีการออกแบบร่วมสมัย และวัดพื้นบ้าน

– วัดพระธาตุจะเป็นตัวแทนและศูนย์รวมศึกษาของคนในชุมชนขนาดต่าง ๆ เช่น ระดับตำบล อำเภอ และจังหวัด

– วัดป่า เป็นลักษณะพิเศษของภาคอีสาน เพราะเกิดขึ้นจากความศรัทธาในองค์พระสงฆ์ที่ปฏิบัติธรรมในลักษณะของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน และสั่งสอนธรรมะโดยใช้ความวิเวกของธรรมชาติเป็นสื่อ

– วัดซึ่งมีการออกแบบสถาปัตยกรรมร่วมสมัยของภาคอีสาน มีทั้งวัดในเมืองและวัดป่า แต่ถ้าเป็นวัดประเภทวัดป่าความสำคัญของสถาปัตยกรรมจะไม่เน้นเป็นความสำคัญหลักของวัด

-- วัดพื้นบ้าน ซึ่งมีสิมหรือโบสถ์พื้นบ้าน เป็นศูนย์รวมความศรัทธา เป็นวัดที่ไม่พบอยู่ในเส้นทางการท่องเที่ยวหลัก แต่เป็นประเด็นที่น่าสนใจที่ควรส่งเสริมให้มีการอนุรักษ์วัดประเภทนี้ไว้เพื่อการเพิ่มเส้นทางการท่องเที่ยวในอนาคต

3.2 การเน้นความสำคัญ หรือ จุดดึงดูดในวัดแต่ละประเภท

-- วัดพระธาตุ เน้นความสำคัญที่องค์พระธาตุเจดีย์ ซึ่งเป็นศูนย์รวมความเคารพศรัทธาของประชาชน ซึ่งเป็นประเภทโบราณสถาน

-- วัดป่า เน้นความสำคัญที่พระสงฆ์ผู้ก่อตั้งสำนักหรือวัด และเน้นลักษณะเฉพาะของธรรมชาติที่ก่อให้เกิดความวิเวกเหมาะแก่การปฏิบัติธรรม

-- วัดร่วมสมัย เน้นความสำคัญของสถาปัตยกรรมร่วมสมัยที่เกิดขึ้นใหม่ เป็นจุดดึงดูดความสนใจ

-- วัดพื้นบ้าน ไม่มีการเน้นความสำคัญ แต่จากการสำรวจของคณะผู้ดำเนินการโครงการพบว่า สิมหรือโบสถ์พื้นบ้านมีลักษณะเฉพาะ โดยเฉพาะในด้านรูปทรงและความรู้สึกด้านจิตใจต่อสภาพแวดล้อม เป็นคุณลักษณะเฉพาะที่สำคัญในการดึงดูดความสนใจ หากวิเคราะห์ในด้านสถาปัตยกรรมพื้นบ้านและสุนทรียศาสตร์

ทางทัศนวิสัยแล้ว คุณค่าของ “สิมพื้นบ้านอีสาน” มีครบถ้วน ซึ่งควรแก่การอนุรักษ์ไว้อย่างยิ่ง

3.3 ลักษณะสำคัญขององค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรม

-- วัดประเภทวัดพระธาตุไม่นิยมปลูกต้นไม้ใหญ่รอบบริเวณองค์พระธาตุแต่จะปลูกในบริเวณสังฆาวาสอย่างหนาแน่น

-- พื้นผิวลานรอบองค์พระธาตุเป็นพื้นแข็ง ส่วนบริเวณว่างอื่น ๆ เป็นพื้นดิน ไม่ปลูกพืชคลุมดิน

-- พื้นที่ ที่ระบุเป็นบริเวณจอดรถส่วนใหญ่ไม่ใช้ลานจอดรถพื้นแข็ง ใช้ลานดินปนทรายทึบแน่น ทั้งนี้เพราะบริเวณดังกล่าวสามารถเปลี่ยนเป็นลานอเนกประสงค์ได้เมื่อมีกิจกรรมอื่น ๆ

-- ทางเท้าสำหรับวัดพระธาตุเป็นทางเท้าถาวร แต่สำหรับวัดอื่น ๆ เป็นทางเท้าธรรมชาติดินปนทรายทึบแน่น

-- องค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นประเภทครุภัณฑ์ประกอบผังบริเวณ (Street Furniture) จะจัดไว้ตามพื้นที่ซึ่งมีกิจกรรมต่างๆ

3.4 คตินิยม ความเชื่อที่มีผลต่อลักษณะทางกายภาพของผังบริเวณ

-- การถือองค์พระธาตุเป็นศูนย์กลางของความศรัทธา ทำให้นิยมเปิดบริเวณเปิดโล่งหน้า

องค์พระธาตุ ทั้งนี้เพื่อใช้ในกิจกรรมประเพณี ซึ่งเป็นการรวมคนปริมาณมากด้วย

– การเน้นความสำคัญที่องค์พระธาตุทำให้สถาปัตยกรรมอื่น ๆ เช่นโบสถ์ วิหาร มีความสำคัญระดับรอง หรือไม่เน้นความสำคัญเลย

3.5 สภาพภูมิอากาศ ซึ่งมีผลต่อลักษณะทางกายภาพ

– โบสถ์หรือวิหารของภาคอีสานมีปริมาณมากที่มีลักษณะเป็นวิหารโถง หรือสิมโถง ทั้งนี้เพราะสภาพอากาศที่ร้อนอบอ้าวของอีสานไม่เหมาะสมในการสร้างอาคารปิด ดังนั้นลักษณะของวิหารโถงหรือสิมโถงจึงเป็นลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจและสมควรแก่การรักษาไว้ให้คงอยู่สืบไป

ลักษณะโบสถ์หรือสิมโถงจะปรากฏในโบสถ์หลังเก่าของวัดต่าง ๆ มากมาย เช่น วิหารโถงของวัดพระธาตุเชิงชุม วัดพระธาตุท่าอุเทน เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะเด่น ซึ่งสะท้อนให้เห็นสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายที่ลักษณะดังกล่าวกำลังจะหมดสิ้น เพราะได้มีการรื้อสิมเก่าสร้างใหม่แบบภาคกลาง เช่น สิมเก่าวัดโพธิ์ชัยเสมาราม อำเภอท่าแตดสูงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ ซึ่งเป็นสิมโถงที่มีรูปทรงงดงามมาก ปัจจุบันถูกรื้อทิ้งสร้างใหม่เป็นโบสถ์แบบภาคกลางซึ่งน่าเสียดายมาก

3.6 ปัญหาที่เกิดขึ้น

– ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการใช้ที่ดินในวัดไม่แบ่งสัดส่วนและระบุกิจกรรมกับการใช้ที่ดินที่ชัดเจน ทำให้กิจกรรมปะปนกัน อาคารต่าง ๆ ที่สร้างในวัดเกิดขึ้นจากการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าไม่ได้เตรียมการไว้ในผังแม่บท ทำให้ตำแหน่งและการบริการเกิดปัญหา ปัญหาเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นปัญหาของวัดประเภทวัดพระธาตุซึ่งมีผู้คนเข้าสักการะและประกอบกิจกรรมต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก และมีความถี่ของการบริการสูง

– ปัญหาสภาพแวดล้อมที่เกิดจากการต่อเติมอาคาร การสร้างอาคารกึ่งถาวรปะปนกับโบราณสถาน ตลอดจนการใช้องค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรมและผังบริเวณที่ไม่เหมาะสมกับกิจกรรมและการใช้สอย

– ปัญหาการทำลายโบราณสถานอันเนื่องมาจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ และการทำลายอันเนื่องมาจากสภาพภูมิอากาศ

– ปัญหาของกิจกรรมการท่องเที่ยวที่ข้ามีบทบาทในวัด เช่น บริเวณค้าขาย ที่จอดรถที่ขายของที่ระลึก เป็นต้น สิ่งเหล่านี้มีผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพของวัด ก่อให้เกิดความไม่เป็นระเบียบ และทำลายสภาพแวดล้อมของวัด

3.7 ผลของการศึกษา

การศึกษานี้ได้มุ่งแก้ปัญหาและเสนอแนะในประเด็นที่สำคัญคือผังบริเวณ สถาปัตยกรรม และองค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรม

3.7.1 – ข้อเสนอแนะในการพัฒนาผังบริเวณ

– จัดการใช้ที่ดินในวัดให้เป็นสัดส่วนไม่ปะปนกัน โดยเฉพาะแบ่งเขตซึ่งเป็นกิจกรรมค้าขายและการท่องเที่ยวออกจากบริเวณของพุทธาวาสและสังฆาวาส

– ยึดหลักเกณฑ์การคงไว้ซึ่งบรรยากาศสภาพแวดล้อม และองค์ประกอบที่สำคัญของวัดเป็นหลัก เช่น องค์พระธาตุเจดีย์ โบสถ์ วิหาร ฯลฯ

– ปรับพื้นที่ของเส้นทางสัญจรทางเท้าให้เป็นวงรอบและความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันได้ตลอดพื้นที่

– เพิ่มบริเวณหยุดของกิจกรรมหรือบริเวณพักผ่อนรวมของผู้มาเยือนวัดเพื่อให้เป็นพื้นที่รวมและกระจายคนในผังบริเวณ

3.7.2 – ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม

– เสนอแนะการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับการพัฒนาผังบริเวณ

– หากจำเป็นต้องเพิ่มเติมหรือต่อเติมสถาปัตยกรรม ไม่ควรต่อเติมสถาปัตยกรรมหลักหรือโบราณสถาน หากจำเป็นต้องเพิ่มที่ใช้งานเกี่ยวกับการบริการควรดัดแปลงการใช้พื้นที่โดยเว้นการต่อเติมองค์ประกอบถาวร ถ้าจำเป็นต้องเพิ่มพื้นที่เช่นที่ขายของไม่ควรต่อเติมจากอาคารเดิมควรสร้างเป็นอาคารใหม่ที่ไม่พึ่งพาโครงสร้างต่อกัน

3.7.3 – ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับองค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรม

– ใช้หลักการออกแบบภูมิสถาปัตยกรรมแบ่งเขตการใช้ที่ดินในวัด เช่น การปลูกต้นไม้แบ่งเขตการจอดรถ เป็นต้น

– การปลูกต้นไม้ควรคำนึงตามประโยชน์ใช้สอย พยายามหลีกเลี่ยงผลกระทบที่จะทำลายตัวโบราณสถาน

– เพิ่มเติมองค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรมตามกิจกรรมให้เหมาะสม เช่น ม้านั่งพักผ่อนทั้งเดี่ยวและเป็นกลุ่ม ถังขยะ หองน้ำ – ส้วม เป็นต้น (ภาพที่ 5–9)

4. ข้อเสนอแนะในการนำคู่มือไปปฏิบัติ

ในการศึกษานี้ได้แยกประเภทของวัดตามที่ปรากฏอยู่ในกลุ่มของวัดที่มีศักยภาพในการท่องเที่ยวสูงของภาคอีสานตามรายละเอียดที่ปรากฏอยู่ในรายงานการศึกษาฉบับสมบูรณ์ และ

สามารถใช้เป็นกรณีศึกษาตามการแยกประเภทของวัดเป็น ตัวแทนในการศึกษาเพื่อพัฒนาวัดอื่น ๆ ในประเภทเดียวกันอยู่แล้ว แต่อย่างไรก็ตามเพื่อความสะดวกในการนำคู่มือไปปฏิบัติใคร่เสนอขั้นตอนในการพิจารณาดำเนินการดังนี้

4.1 สํารวจสภาพปัจจุบันของวัด และปัญหาที่เกิดขึ้นทางกายภาพ แยกประเภทเป็นปัญหาผังบริเวณ สถาปัตยกรรม และองค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรม

4.2 พิจารณาเปรียบเทียบสภาพปัญหาของวัดกับข้อเสนอแนะในการแก้ปัญหาของวัดที่เลือกเป็นกรณีศึกษา

4.3 กำหนดแผนงานในการพัฒนาเป็นขั้นตอนตามความเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจและสังคมของวัด

4.4 เมื่อกำหนดแผนงานแล้ว กำหนดงบประมาณในการพัฒนาตามแผนงาน ซึ่งอาจเลือกดำเนินการในขอบเขตของความเป็นไปได้ในการจัดการเกี่ยวกับงบประมาณที่มีความคล่องตัวสูงสุดก่อนได้ตามความเหมาะสม เช่น หากการจัดองค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรมมีความคล่องตัวในด้านงบประมาณมากกว่า เพราะสามารถขอบริจาคตามศรัทธาได้ง่ายก็อาจดำเนินการก่อนได้ โดยกำหนดรูปแบบตามคู่มือที่เสนอแนะเพื่อให้ได้การทำการพัฒนาที่เป็นระบบ

5. ข้อสังเกตเกี่ยวกับโบสถ์พินบ้านอีสาน

โบสถ์หรือสิมพินบ้านอีสานอาจแยกประเภทตามสถานที่ตั้งได้เป็นสิมบกและสิมน้ำ แต่แยกประเภทตามลักษณะทางกายภาพของสถาปัตยกรรมได้เป็น สิมโถง สิมก่อผนังและสิมผสม ซึ่งเป็นโบสถ์พินบ้านที่มีลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจ และเหลืออยู่จำนวนไม่มากนักดังตัวอย่างการสำรวจเบื้องต้น และการศึกษาจากเอกสารพบว่ามียู่ตามแหล่งต่าง ๆ เช่น

สิมโถง พบที่

- วัดบ้านโคก ต. ท่างาม อ. เมือง จังหวัดมหาสารคาม
- วัดประสิทธิ์ไชยาราม อ. เมือง จังหวัดกาฬสินธุ์

สิมก่อผนัง พบที่

- วัดมหาผล ต. ท่าขอนยาง อ. เมือง จังหวัดมหาสารคาม
- วัดสุวรรณาราม อ. กันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม
- วัดแจ้ง อ. เมือง จังหวัดอุบลราชธานี
- วัดโพธิ์ทอง อ. สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด
- วัดป่าเลไลย์ อ. นาคนู จังหวัดมหาสารคาม

- วัดอินทาราม อ. วาปีปทุม จังหวัด
มหาสารคาม
- วัดบ้านค้อ อ. เมือง จังหวัด
มหาสารคาม
- วัดเม่นใหญ่ อ. เมือง จังหวัด
มหาสารคาม

سيمแบบผสม พบที่

- วัดโพธิ์ศรี อ. เมือง จังหวัด
มหาสารคาม
- วัดบ้านดงน้อย อ. เมือง จังหวัด
มหาสารคาม

ลักษณะทางกายภาพของسيمทั้ง 3 ประเภทแสดงตัวอย่างดังภาพที่ 1 ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะที่ไม่เหมือนกับโบสถ์ของภาคใด ๆ ซึ่งสมควรจะอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่ ในการเสนอแนะคุณลักษณะดังกล่าวของسيمพื้นบ้านมิได้มุ่งหวังว่าจะใช้รูปแบบมาประยุกต์ใช้กับอาคารอื่นๆ แต่เป็นรูปแบบที่เห็นสมควรอนุรักษ์ไว้ให้เป็นลักษณะเฉพาะของพื้นบ้านอีสาน ดังเช่นที่วัดแจ้ง อ. เมือง จังหวัดอุบลราชธานี ได้ดำเนินการอนุรักษ์ไว้เพื่อเป็นสมบัติอันมีคุณค่าแก่ชาวอีสานสืบไป หากไม่เล็งเห็นคุณค่าسيمพื้นบ้านที่มีรูปทรงงดงามจะถูกรื้อลงสร้างโบสถ์ใหม่เช่นเดียวกับسيمโถงวัดโพธิ์ชัยเสมาราม ตำบลฟ้าแดดสูงยาง อ. เมือง จังหวัดกาฬสินธุ์ ซึ่งถูกรื้อลงสร้างโบสถ์ใหม่เป็นที่น่าเสียดายยิ่ง

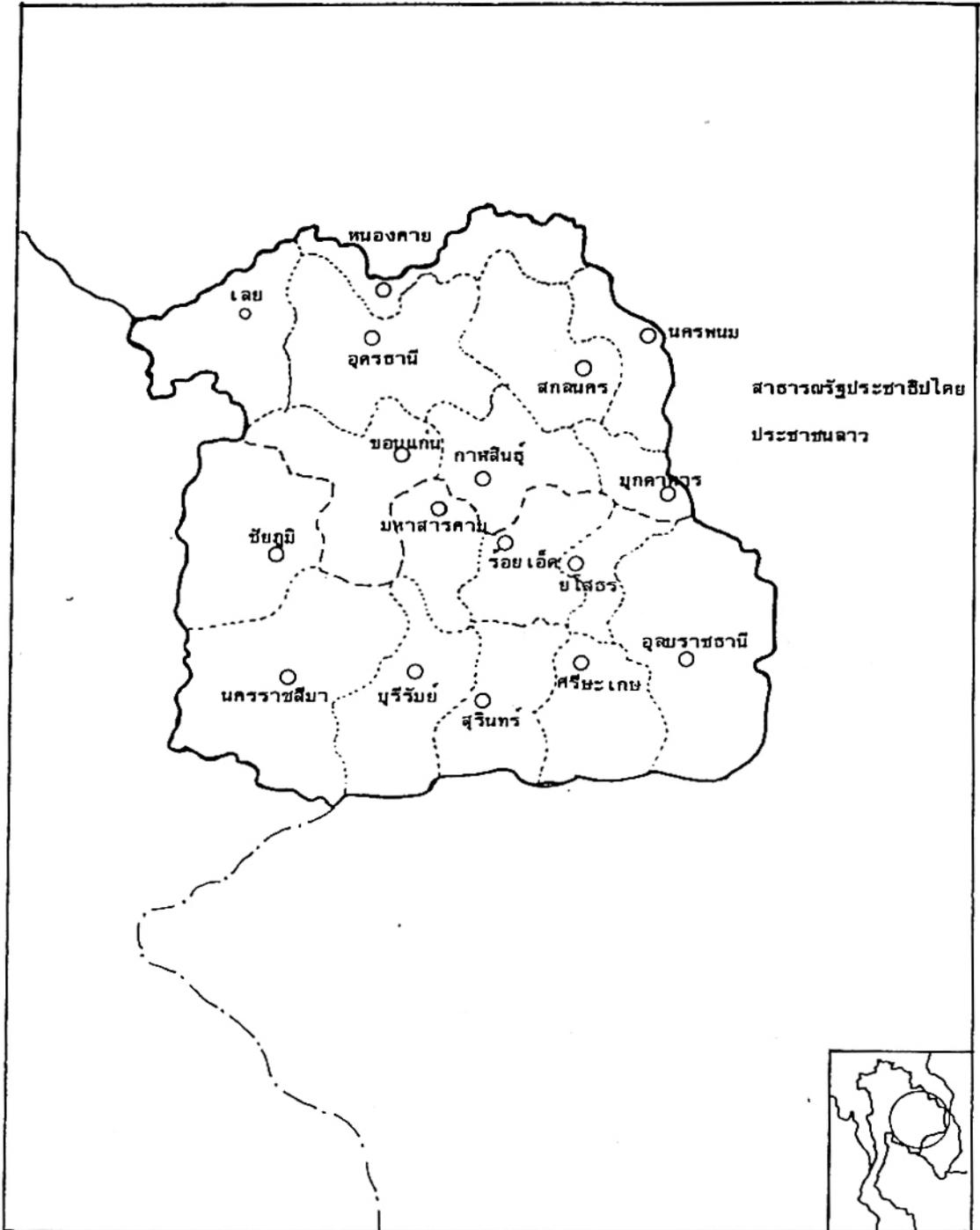
สรุป

จากการสำรวจศึกษาได้พบว่าปัญหาของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีปัญหาที่สำคัญคล้ายคลึงกับแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในกรุงเทพฯ และภาคเหนือที่ได้ดำเนินการไปแล้ว กล่าวคือยังขาดการจัดระบบและประสานสำหรับกิจกรรมทางศาสนาและบุญประเพณีให้สามารถประสานรับกับกิจกรรมทางการท่องเที่ยว นอกจากนี้ยังสำรวจศึกษาพบว่าแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังมีลักษณะพิเศษแตกต่างออกไป โดยในส่วนที่มีพระภิกษุซึ่งเน้นการปฏิบัติธรรมได้สะท้อนออกมาทางกายภาพในรูปของ “วัดป่า” วัดป่าเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันดีควบคู่พร้อมๆ ไปกับพระภิกษุผู้มีชื่อเสียง แหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดป่านี้สามารถพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สมบูรณ์ได้โดยอาศัยการวางแผนและสนับสนุนอีกไม่มากนัก สิ่งที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งที่พบจากการศึกษาสำรวจก็คือวัดหลาย ๆ แห่งมีลักษณะทางกายภาพที่แตกต่างไม่สอดคล้องสัมพันธ์กับพื้นฐานทางเศรษฐกิจของชุมชนเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ขนาดของสิ่งก่อสร้างและความพยายามในการทำให้แปลกตามีลักษณะที่แตกต่างแยกตัวออกจากชุมชนที่มีลักษณะเรียบง่ายอย่างเห็นได้ชัด ที่น่าสนใจและน่าเป็นห่วง

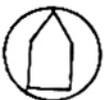
ก็คือปรากฏการณ์ที่มีแนวโน้มในการเกิดวัดประเภทที่มีสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่และมุ่งดึงดูดความสนใจในความแปลกตามีเพิ่มมากขึ้น

สำหรับในส่วนของการศึกษาสำรวจได้บ่งชี้ปัญหาเพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาในรูปแบบของการเสนอแนะแนวทางการปรับปรุงทางกายภาพโดยพยายามเน้นให้มีลักษณะค่อนข้างครอบคลุมไปถึงการวางแผนปฏิบัติการซึ่งปรากฏออกมาในลักษณะคู่มือของการนำไปปฏิบัติ การเสนอแนะ

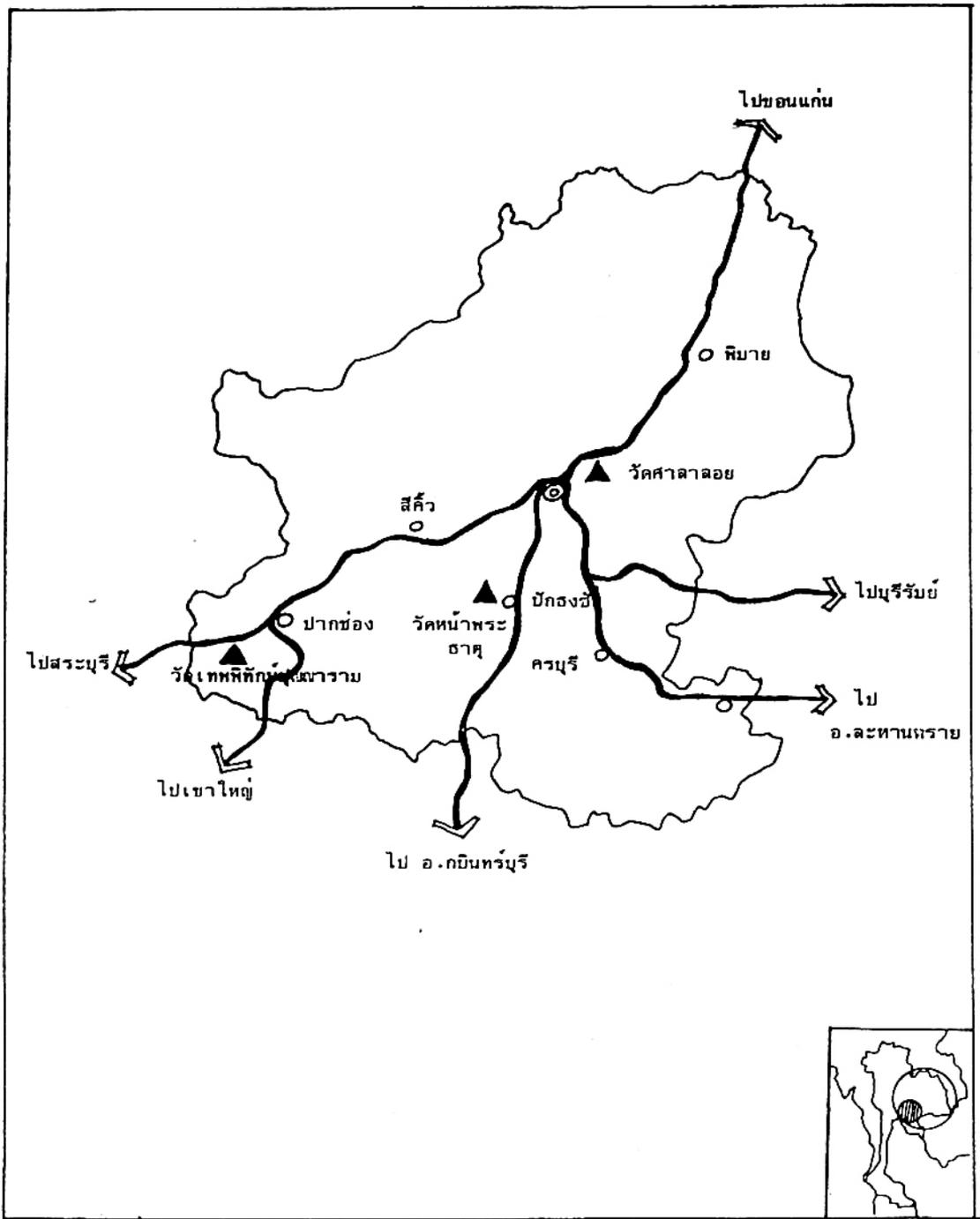
ตัวอย่างต่างๆ ของรูปแบบการพัฒนาทางกายภาพสิ่งต่างๆ ที่พืงมีอยู่ในวัด เช่น อาคาร ลานประตูที่นั่ง ฯลฯ มิได้มุ่งมันให้นำลักษณะประจำถิ่นมาเป็นข้อจำกัดเพียงอย่างเดียว การเลือกใช้วัสดุที่เหมาะสม มีองค์ประกอบทางศิลปะที่ประสานกันตลอดจนลู่ทางในการวางแผนพัฒนาเป็นขั้นตอนเป็นช่วงเวลาตามความสามารถกำลังเศรษฐกิจของวัดถือได้ว่าเป็นความมุ่งหมายหลักของการดำเนินงานทำคู่มือนี้

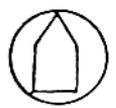
แผนที่ 1

แสดงที่ตั้งและพื้นที่โครงการ

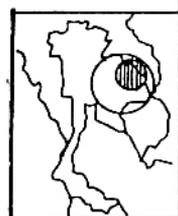
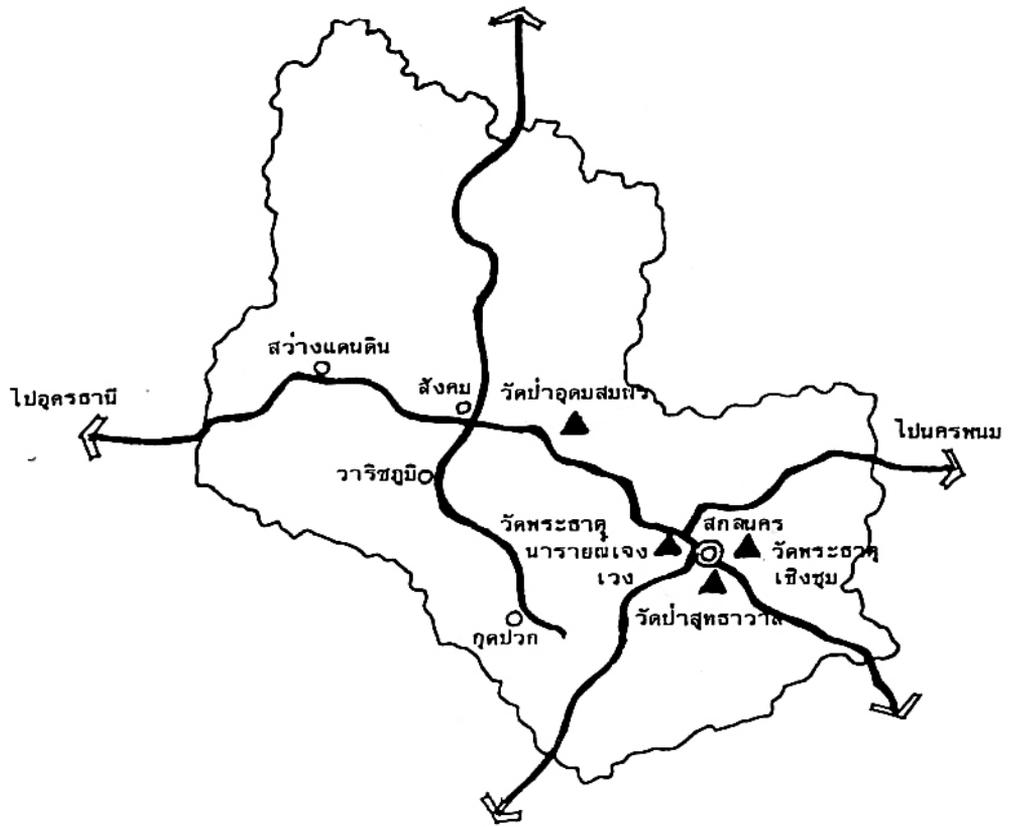

แผนที่ ๒

แสดงแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในจังหวัดนครราชสีมา

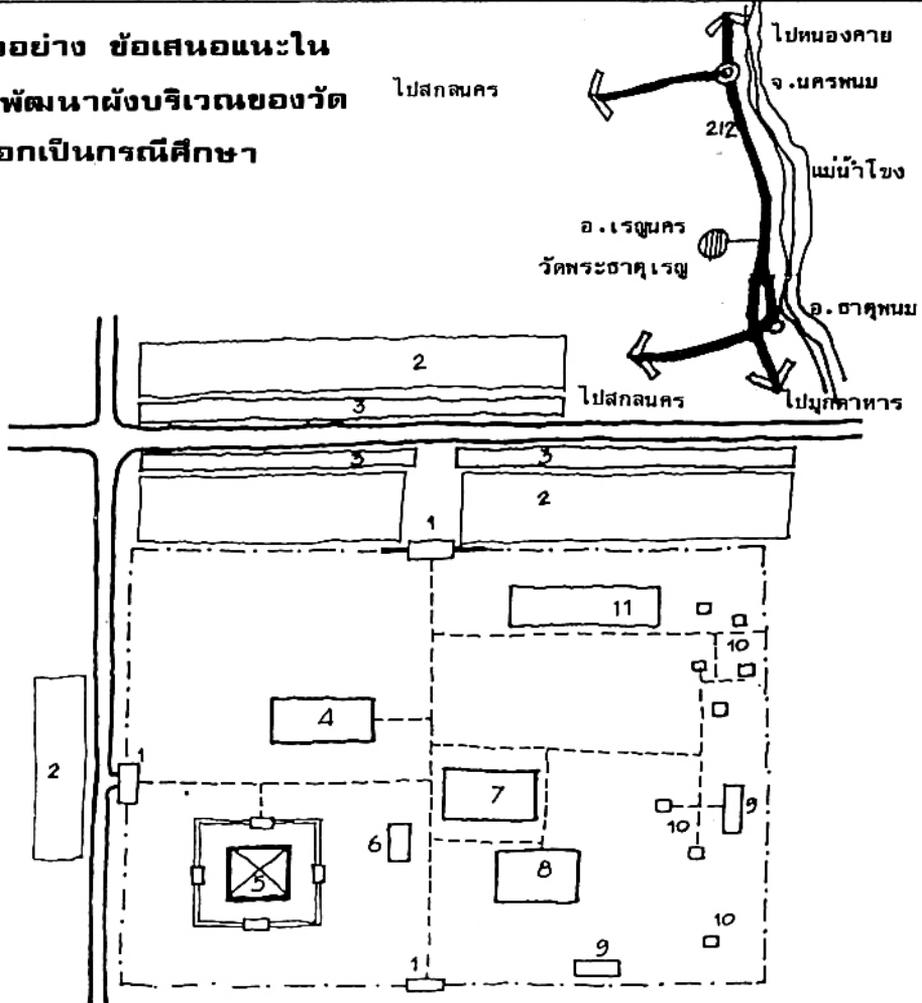
แผนที่ 4

แสดงแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในจังหวัดสกลนคร

**: ตัวอย่าง ข้อเสนอแนะใน
การพัฒนาผังบริเวณของวัด
ที่เลือกเป็นกรณีศึกษา**

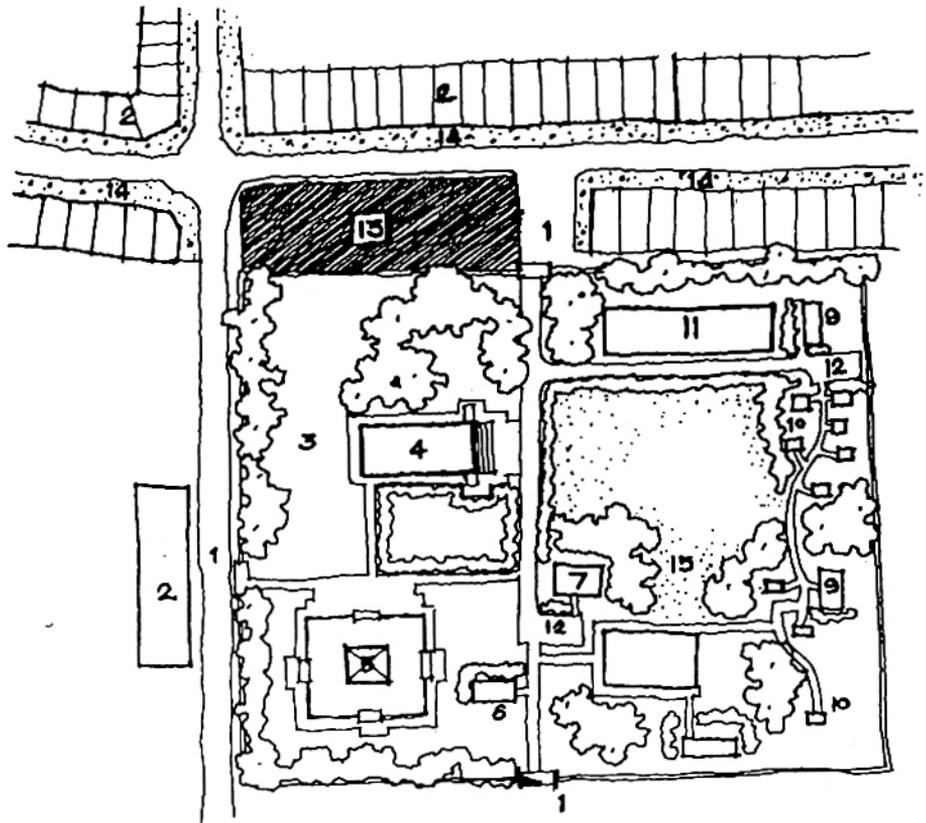

1. ประตูทางเข้า	5. พระธาตุเรณู	9. สุขา	11. โรงเรียน
2. ร้านค้า	8. ประชาสัมพันธ์ของวัด	10. กุฏิ	
3. ที่จอดรถ	7. ศาลาพระพุทธรูป	----- ทางเท้า	
4. พระอุโบสถ	6. ศาลาการเปรียญเก่า	==== ถนน	

แผนผังที่ ๑

แสดงการใช้ที่ดินบริเวณพระธาตุเรณู อ.เรณูนคร จ.นครพนม

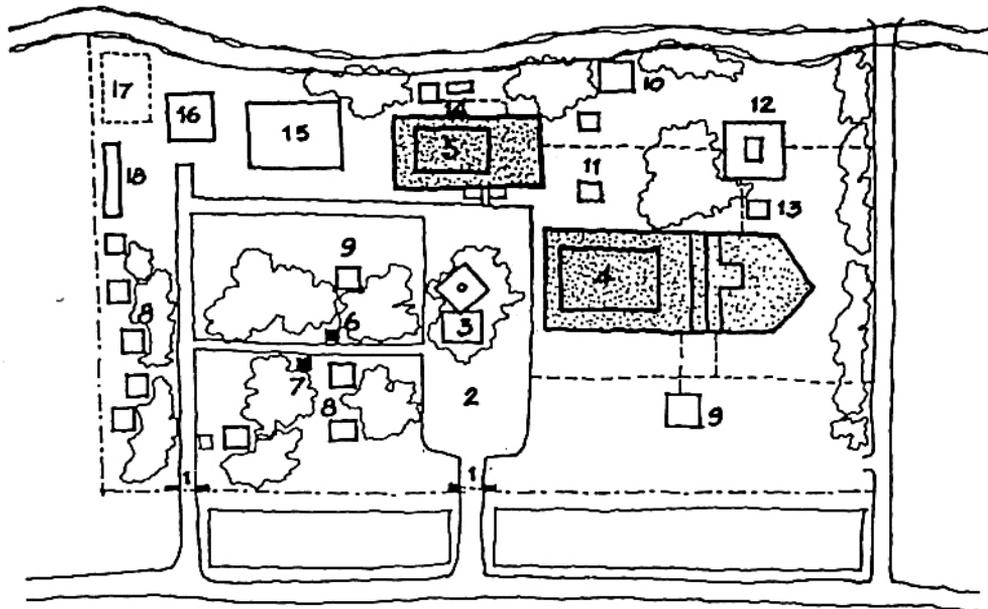
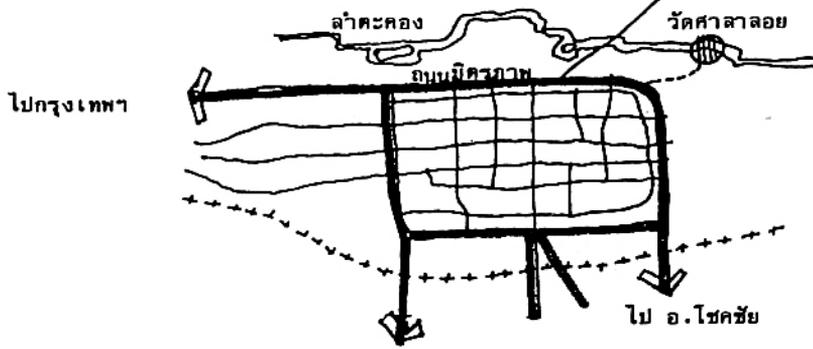

1. ทางเข้า	8. ประชาสัมพันธ์	11. โรงเรียน
2. ร้านค้า	7. ศาลาพระพุทธ	12. ที่จอดรถบริการ
3. ลานเปิดโล่ง	8. ศาลาการเปรียญเก่า	13. ที่จอดรถนักท่องเที่ยว
4. โบสถ์	9. สุขา	14. ทางเท้าภายนอก
5. พระธาตุเรณู	10. กุฏิ	15. พื้นที่กิจกรรมการท่องเที่ยว

แผนผังที่ 7

แสดงการพัฒนาผังบริเวณ วัดพระธาตุเรณู อำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม

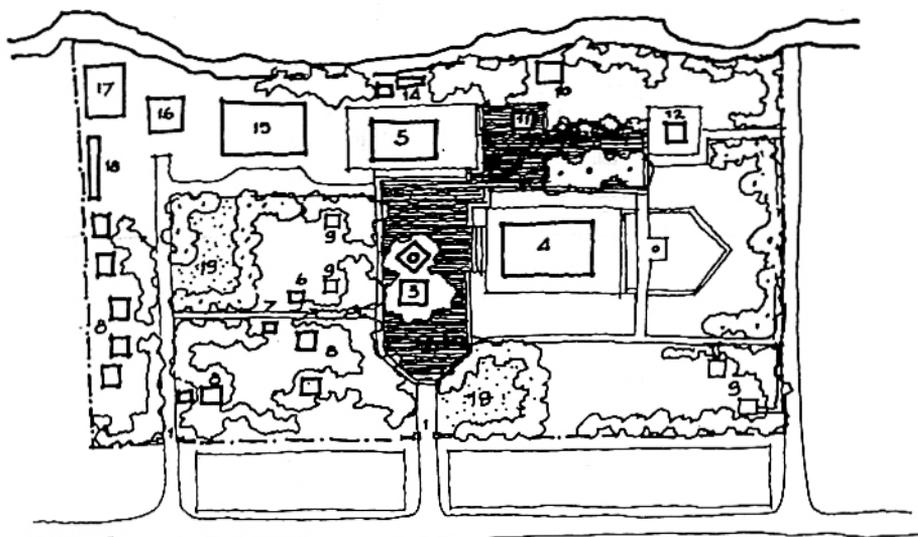

1. ประตูทางเข้า	7. หอระฆัง	13. โรงเพลงโคราช
2. ลานโล่ง	8. กุฏิ	14. พระพุทธรูป
3. ศาลาย่าโม	9. ศาลาพักผ่อน	15. ศาลาการเปรียญ
4. พระอุโบสถใหม่	10. ศาลาเก่า	16. เมรุ
5. พระอุโบสถเก่า	11. ร้านขายดอกไม้	17. ศาลาสวดศพ
6. หอกลอง	12. สถูปหัวสุรนารี	18. สุขา

แผนผังที่ ๒

แสดงการใช้ที่ดินบริเวณวัดศาลาลอย อ.เมือง จ.นครราชสีมา

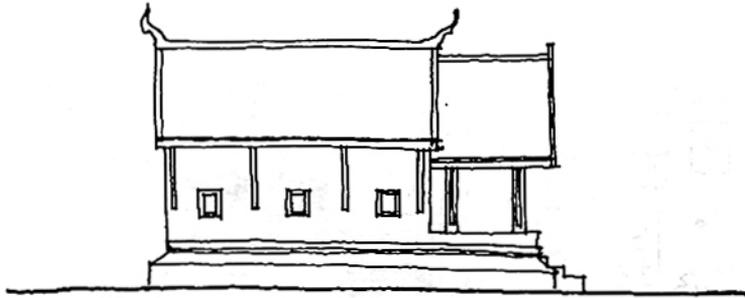

1. ประตูทางเข้า	7. หอระฆัง	13. โรงเพลงโคราช
2. ลานโล่ง	8. กุฏิ	14. พระพุทธรูป
3. ศาลาย่าน	9. ศาลาพักผ่อน	15. ศาลาการเปรียญ
4. พระอุโบสถใหม่	10. ศาลาเก่า	16. เมรุ
5. พระอุโบสถเก่า	11. ร้านขายดอกไม้	17. ศาลาลอดศพ
6. หอกลอง	12. สถูปห้าารุณนารี	18. ลูข่า
	19. ออศร	

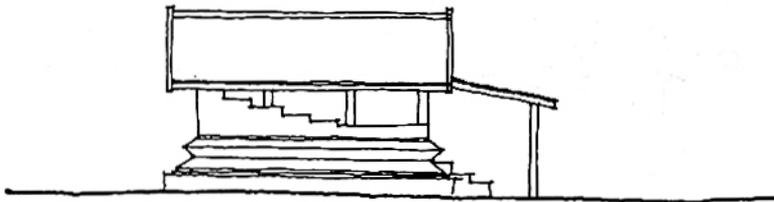
แผนผังที่ ๒

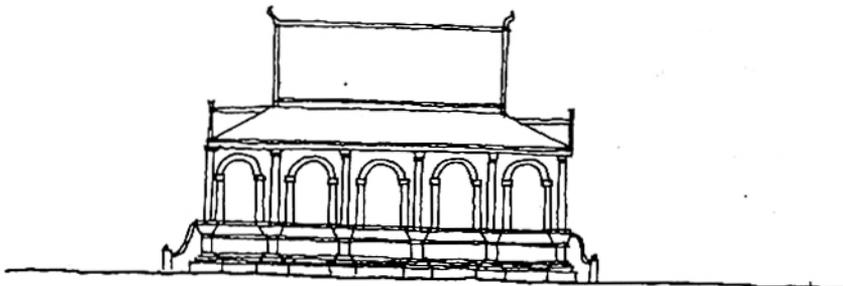
แสดงการพัฒนาผังบริเวณของวัดศาลาลอย อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

สิมก่อผนัง

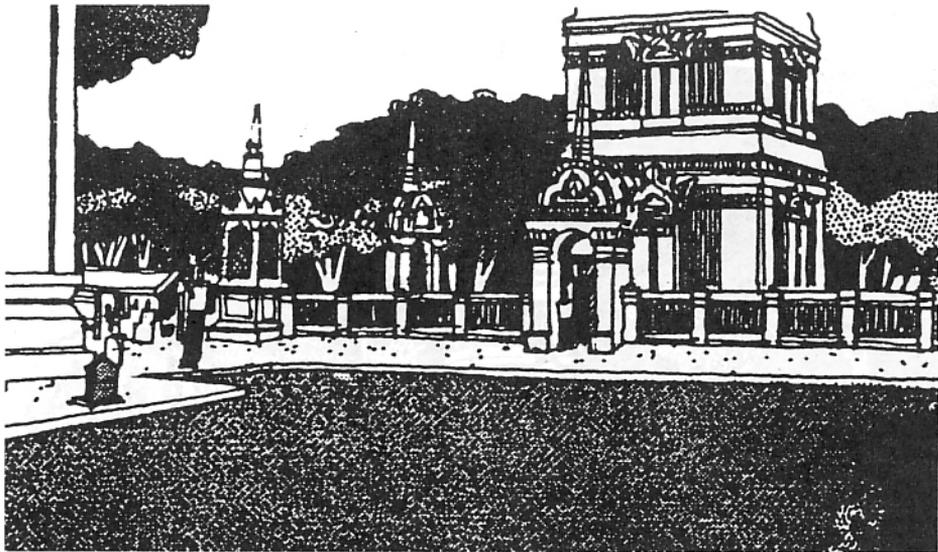

สิมโถง

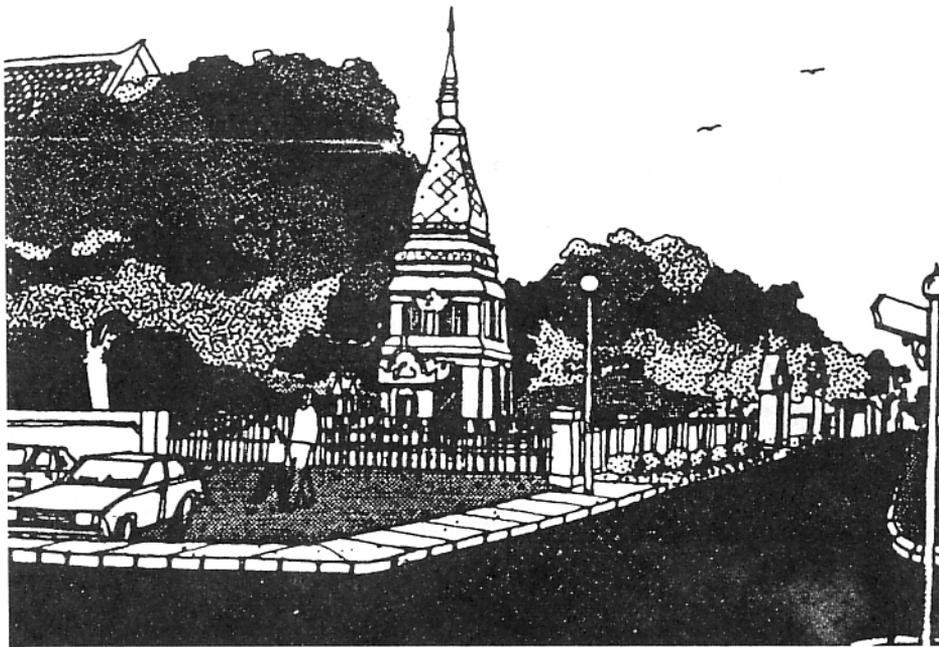
สิมแบบยสม

ภาพที่ ๑ แสดงลักษณะเปรียบเทียบของสิมก่อผนัง สิมโถง และสิมแบบยสมของอีสาน

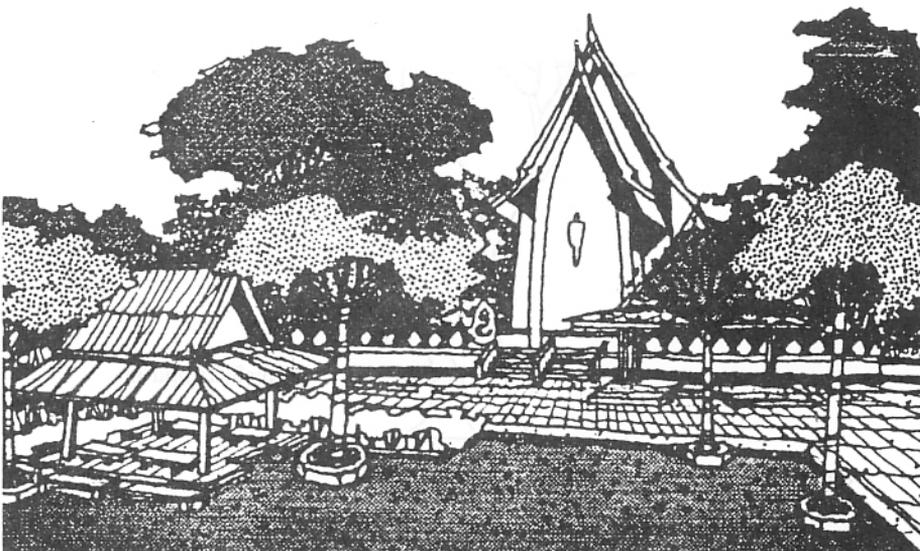
ภาพที่ ๕

แสดงการปรับปรุงทางเท้าซึ่งเป็นทางสัญจรต่อเนื่องในการพัฒนาผังบริเวณวัดพระธาตุเรณู อำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม

ภาพที่ 3

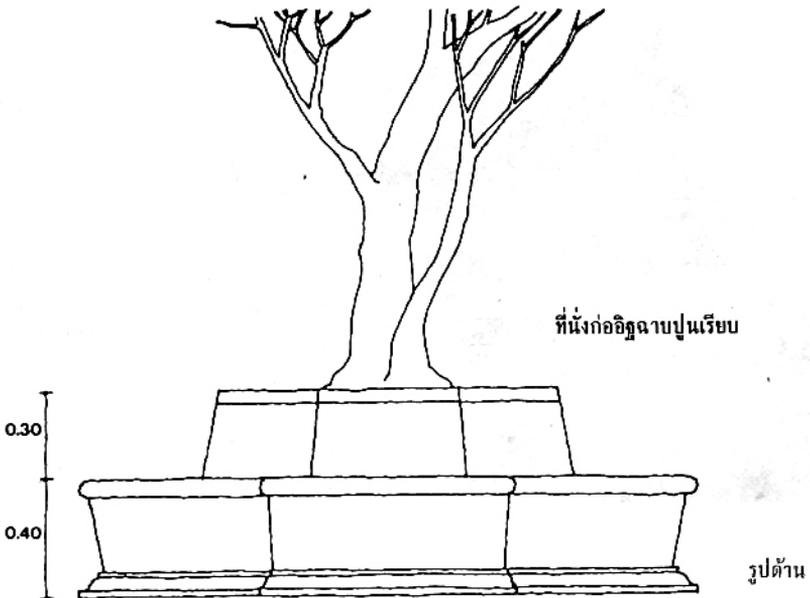
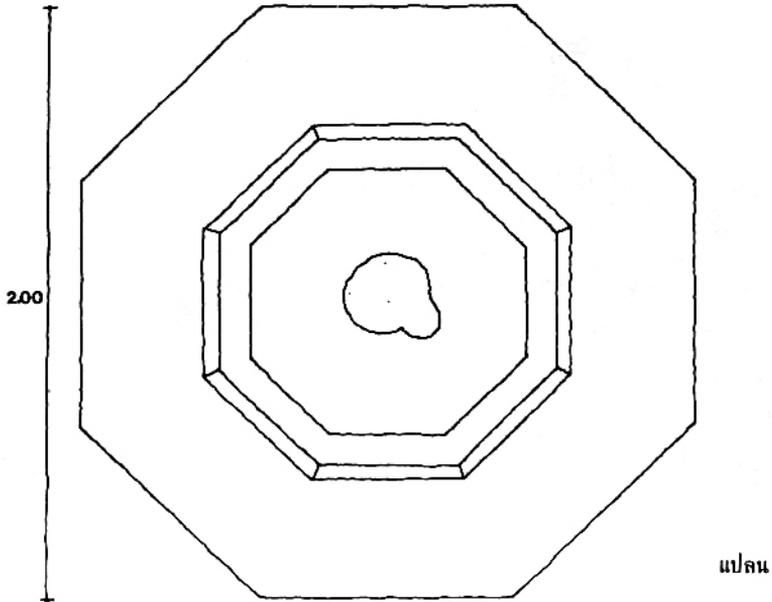
แสดงการปรับปรุงพื้นที่จอดรถนักท่องเที่ยวและพื้นที่รอบนอกวัดพระธาตุเรณู จังหวัดนครพนม

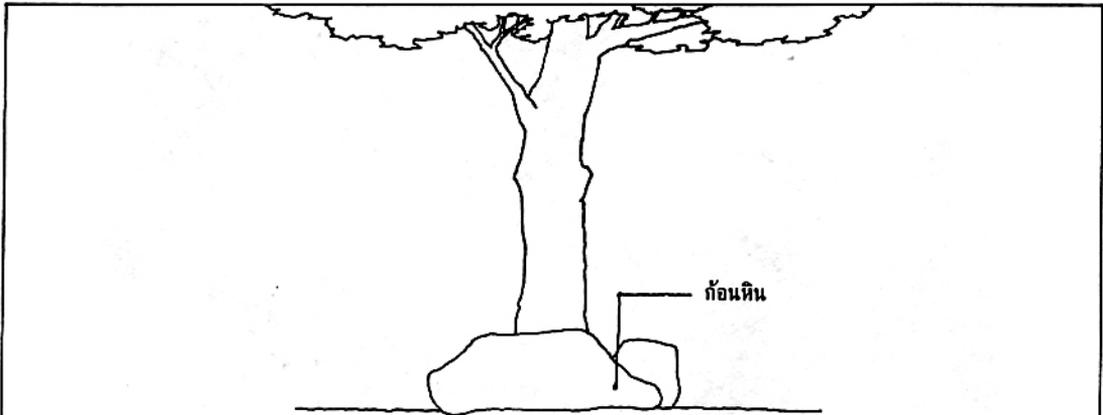
ภาพที่ 4

แสดงการปรับปรุงพื้นผิวลานและเพิ่มเติมลานเชื่อมต่อระหว่างอาคารหลักในการพัฒนาผังบริเวณ
วัดศาลาลอย

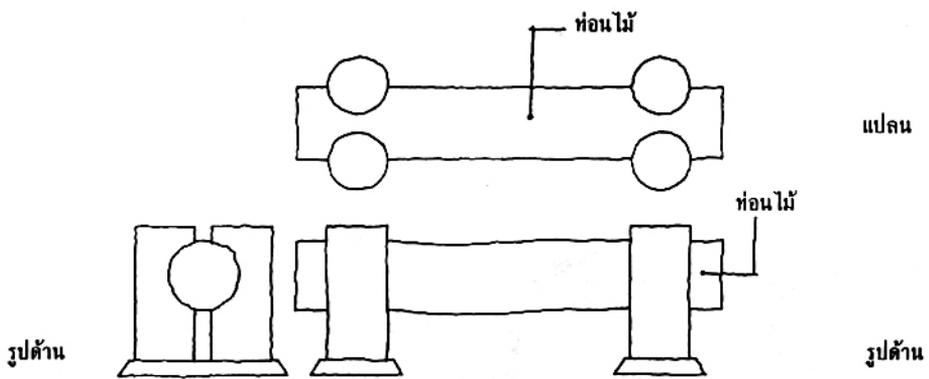
: ตัวอย่าง ข้อเสนอแนะในการเลือกใช้องค์ประกอบภูมิสถาปัตยกรรม
ที่กลมกลืนกับสภาพแวดล้อม

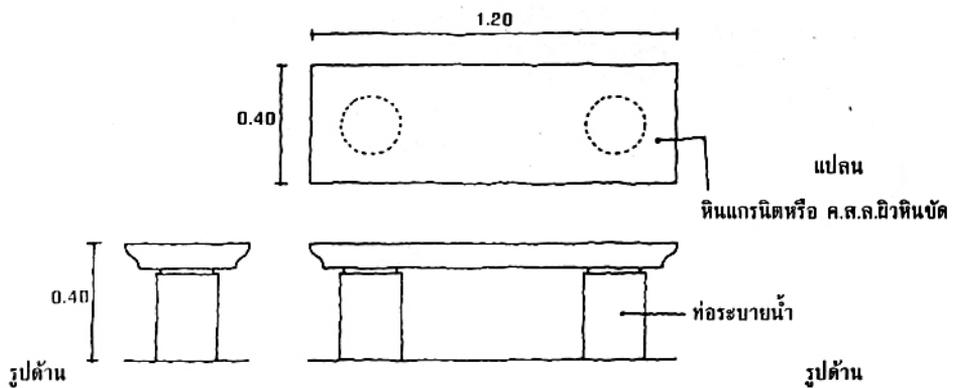
ภาพที่ ๖ รูปแบบที่นั่งรอบต้นไม้ใหญ่ที่ให้ร่มเงา

ภาพที่ ๖ รูปแบบที่นั่งใต้ต้นไม้ซึ่งใช้หินธรรมชาติ

ภาพที่ 7 รูปแบบม้านั่งซึ่งใช้วัสดุไม้ธรรมชาติ

ภาพที่ ๘ รูปแบบม้านั่งหิน

ภาพที่ ๑

แสดงการจัดแต่งขอบทางเท้าเฉพาะที่มีปริมาณการใช้งานมากด้วยวัสดุธรรมชาติ เพื่อให้ใช้งาน
ได้ตลอดเวลา

บรรณานุกรม

- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย แผนพัฒนาการท่องเที่ยวในระยะแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (2530-2535), การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ 2529.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย กองวางแผนโครงการ การสำรวจเบื้องต้นเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยว 4 จังหวัด อีสานตอนล่าง, การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ 2528.
- เกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัย คณะเศรษฐศาสตร์และบริหารธุรกิจ ภาควิชาเศรษฐศาสตร์ การศึกษาเบื้องต้นเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวจังหวัดนครราชสีมา ขอนแก่น อุครธานี พหนองคาย สกลนคร นครพนม การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ 2527.
- คณิตา เลชะกุล ชัมสมบัติอีสานใต้, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 24 ฉบับที่ 11 มิถุนายน 2527.
- คณิตา เลชะกุล ชัมมรดกอีสาน แถบลุ่มน้ำชี, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 25 ฉบับที่ 10 พฤษภาคม 2528.
- คณิตา เลชะกุล จากอุครธานีถึงหนองบัวลำภู, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 26 ฉบับที่ 2 กันยายน 2528.
- จุฑาทันน์ พายมรานนท์ เอกสารประกอบการสอนชุดวิชาไทยศึกษา : อารยธรรม มสช. หน่วยที่ 6-11 โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น มปพ.
- ชิน อยู่ดี วัฒนธรรมบ้านเชียง, โรงพิมพ์กรมการศาสนา กรุงเทพฯ, 2515.
- ตุลจันทร์ (แปลจากต้นฉบับของ ฟรานซิส คิวปส์) สภาอีสาน, สำนักพิมพ์ศึกษิตสยาม, กรุงเทพฯ, 2514.
- เดิม วิภาคพจน์กิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 และ เล่ม 2, โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ, 2513.
- น.ณ. ปากน้ำ สลุปเจดีย์ในประเทศไทย, กรุงเทพมหานคร, กรุงเทพฯ, 2516.
- บ้งอร กรโกวิท อุทยานแห่งชาติพระพุทธบาทบัวบก, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 25 ฉบับที่ 8 มีนาคม 2526.

- ปราโมทย์ ทักณาสุวรรณ *ออนซอนขอนแก่น*, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 25 ฉบับที่ 10 พฤษภาคม 2528.
- ปราโมทย์ ทักณาสุวรรณ *เยือนอีสาน*, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 เดือนกันยายน 2517.
- พิสิฐ เจริญวงศ์ *ภูมิศาสตร์และโบราณคดีอีสาน, อีสานของเรา*. เอส.ซี. พับลิเคชั่น, กรุงเทพฯ 2528.
- มานิช ดันขวนิชย์ *บทบาทของพระสงฆ์ต่อการพัฒนาสังคมชนบทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, วัตถุประสงค์ประจำปี 2529*, โรงพิมพ์กรมการศาสนา, กรุงเทพฯ, (ม.ป.ป.).
- รำไพพรรณ แก้วสุริยะ *ฮอดอุดรธานีเมืองดีแดนอีสาน*, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 26 ฉบับที่ 2 กันยายน 2528.
- วาสนา กุลประสูตร *บ้านผือ-บ้านเก่า*, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 26 ฉบับที่ 2 กันยายน 2528.
- วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ *ลุ่มเก่าภาคอีสาน, ศิลปะนำรู้ในสองศตวรรษ*, โรงพิมพ์พิฆเนศ, กรุงเทพฯ 2525.
- วีระ อินพินิจ และ คณะ *คู่มือการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางด้านกายภาพประเภทวัด, กรณีศึกษาวัดพระบรมธาตุธรรมหาวิหาร จังหวัดนครศรีธรรมราช, การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ 2527.*
- สงวน รอดบุญ *ศิลปกรรมไทย*, โรงพิมพ์การศาสนา, กรุงเทพฯ 2529.
- สถาพร ขวัญยืน, พเยาว์ เข็มนาค *โบราณคดีริมโขง*, อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 26 ฉบับที่ 12 กรกฎาคม 2529.
- สมชาย นิลอาธิ *สถาปัตยกรรมลุ่มอีสาน*, เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "สิ่งแห่งเร้นในจิตรกรรมฝาผนังอีสาน" จัดโดยภาควิชามานุษยศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เมื่อวันที่ 2-4 ธันวาคม 2526.
- สายสุนีย์ สุขนคร *ฮัตถิบบอง, อีสานของเรา*, เอ.ซี. พับลิเคชั่น, กรุงเทพฯ, 2528.
- สุเทพ สุทรเกษม *สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*, โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, พระนคร, 2511.

สุวิทย์ จิระมณี การศึกษาลักษณะสัมพันธ์ในภาคอีสานตอนกลาง, รายงานประกอบการศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาบันพัฒนบริหารศาสตร์ วิทยาลัยการศึกษารายบุคคล ปีการศึกษา 2530, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อรศิริ ปาณินท์ และ คณะ คู่มือการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางด้านกายภาพประเภทวัด เล่มที่ 2 : วัดในภาคเหนือ, การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ ฯ 2529.

อัมพร สุขเกษม วัดศูนย์กลางของวัฒนธรรมในท้องถิ่น, วัดพัฒนาประจำปี 2528, โรงพิมพ์กรมการศาสนา, กรุงเทพฯ, (ม.ป.ป.).

อำนาจ บัวศิริ (รวบรวม) รวมข้อคิดเห็นและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเรื่องบทบาทของพระสงฆ์ด้านการพัฒนา, วัดพัฒนาประจำปี 2528, โรงพิมพ์กรมการศาสนา, กรุงเทพฯ (ม.ป.ป.).

TDC
SGV = Na Talang & Co., Ltd. National Plan on Tourist Development, Tourist Organization of Thailand, Bangkok, 1976.